

АРТІЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Ключові слова: артіль, виробничий кооператив, статут, правове регулювання.

Артільна форма об'єднання заробітчан була ледве не найдавнішою та найбільш розповсюдженою на українських землях. Саме цим пояснюється відродження інтересу дослідників до вивчення артільної діяльності. Але, крім того, артіль фактично є прообразом виробничої кооперації, що робить вивчення даної проблематики актуальною для теорії та історії права.

В сучасній світовій економіці кооперативи налічують майже 1 млрд. осіб (це сьома частина населення). Кооперативи активно розвиваються у понад 100 країнах, створюючи за оцінками експертів понад 100 млн. робочих місць. Виробничі кооперативи, визнані в ряді країн третім сектором економіки, вони беруть участь у вирішенні багатьох досить актуальних проблем суспільства [1]. Тому не випадково ООН проголосила 2012 р. Міжнародним роком кооперативів, підкресливши при цьому істотний внесок кооперативів у соціально-економічний розвиток цивілізації [2]. В оцінці цього впливового міжнародного органу кооперативи являють собою модель стійкої форми громадської організації, заснованої на рівності та справедливості і орієнтованої на людину.

Слід зауважити, що саме громадянське суспільство, крім пріоритету закону, багатоукладності економіки, різнобарв'я форм власності, децентралізації управління, передбачає також здатність населення до самоорганізації та самодіяльності. Сьогодні багато говорять про громадянське суспільство, досліджуючи західний досвід, проте власна історія з її досвідом кооперації у вигляді артілі слабо досліджена. Але саме артільна форма господарської асоціації ще в дореформеній Україні вирішувала низку економічних питань, а у пореформені часи досить вдало співіснувала, а іноді і конкурувала з великим бізнесом, вирішуючи при цьому поряд з економічними і соціальні проблеми суспільства, в тому числі проблему зайнятості та створення додаткових робочих місць.

Необхідно відзначити, що ще до революції відомий російський юрист А.І. Камінка вважав, що за артільною формою здійснення промислової діяльності майбутнє [3, с. 296]. У зв'язку з цим особливий інтерес представляє звернення до дореволюційного досвіду кооперативного руху в Україні. Росія (в тому числі і українські території, які входили до її складу) за чисельністю кооперативів і темпами їх приросту до 1917 р. була світовим лідером. На думку теоретика кооперативного руху М.І. Туган-Барановського, кооперацією було охоплено близько 72 млн. осіб, тобто майже половина всього населення [4, с. 350]. Виробничі артілі, як одна з форм організації праці та підприємництва у дрібній (за термінологією тих років «кустарної») промисловості, займали в другій половині ХІХ–на початку ХХ ст. значне місце в структурі російської економіки. З 7,3 млн. промислових робітників 4,6 млн. (63,6 %) були зайняті в дрібній (кустарній) промисловості [5, с. 64].

Відродження сільськогосподарської кооперації в нашій новітній історії розпочалося в 1997 р. з ухваленням Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію». Від того часу кооперативний рух поступово розвивається і досягає піку у 2004 р. — тоді в Україні було понад 1100 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Але

починаючи з 2005 р. відбувається різкий спад цього руху і сьогодні за статистикою нараховується близько 500 кооперативів, а в дійсності працюють, можливо, 200–250. Нині до кооперації залучено не більше 0,3 % сільського населення [6].

Метою статті є простеження еволюції правового статусу артiлі на українських землях Російської імперії. Поставлена мета передбачає аналіз історико-теоретичного аспекту становлення правового статусу сучасної форми виробничого кооперативу в Україні, що в свою чергу зумовлює вирішення таких завдань: характеристика різних видів артiльних утворень на українських землях; виявлення особливостей артiльної власності та простеження еволюції її правового режиму; простеження еволюції артiлі як організаційно-правової форми господарювання.

Все це залишається актуальним і надає необхідний матеріал для розробки сучасних альтернатив переходу до соціально-орієнтованої ринкової економіки та розбудови громадянського суспільства.

Не дивлячись на те, що деякі дореволюційні дослідники (наприклад, В.Ф. Тотоміанц), вважали, що артiльне начало було чуже українському народу, скоріше слід погодитися з думкою Ф.А. Щербіни, який вважав, що, не дивлячись на властивий українському народу індивідуалізм, воно простежується ще в організації Запорізької Січі. На його думку, така форма організації поступово приживається в народному середовищі, і в своєму дослідженні «Нариси південно-російських артiлей і общинно-артiльних форм», він відзначає, що за типом Запорізької Січі були організовані чумацькі валки, які займалися торгівлею і візництвом з використанням тяглової сили волів, забродські (рибальські) ватаги й артiлі запорізьких звіроловів, артiль дніпровських лоцманів, артiлі малоросійських торговців-ходебщiков. Деякі з них виникли раніше Запорізької Січі і слугували основою для її організаційної форми. Все це зумовило особливості цих артiлей, серед яких особливими рисами є їх воєнізований характер і демократичний устрій. Однак далі Ф.А. Щербіна зауважує, що артiлі цього типу були приречені на повне зникнення або на докорінну зміну [7, с. 9–10, 14, 29].

Слід погодитися з І.А. Новіковим, що історія точного визначення поняття «артiль» в науці супроводжувалася пошуком характерних рис цієї форми організації праці і спробами дати певну класифікацію цьому явищу народного життя. Проте досі так і не склалося чіткого уявлення про те, що таке артiль. При цьому не завжди вдається простежити, що має на увазі той, хто пише про артiлі, і як самі артiльники розцінюють своє становище в ній. Ситуація, за великим рахунком, анекдотична: народ (саме ті, хто складає артiль) вживає це слово взагалі зі всякої зручної нагоди, а законодавчі акти і дослідницька література у свою чергу, спираючись на факт з народного життя, намагаються визначити і вивчити це явище. При цьому створюється загальна описова конструкція, яка знов-таки часто вживається до місця і не до місця — і таким чином артiль бачиться ледве ні скрізь. Сама назва об'єднання «артiль» часто вважається гарантією того, що йдеться саме про артiльний союз [8, с. 151; 9, с. 102]. І до сьогодні цей термін застосовують до найрізноманітніших об'єднань — від мисливської ватаги до кооперативу і колгоспу [10, с. 516], що красномовно характеризує ситуацію зі ступенем зрозумілості артiлі.

Багато дореволюційних дослідників кооперативного руху, особливо ліберального напрямку, бачили в артiлі самотнє російське явище, однак необхідно відзначити, що така форма організації властива й іншим товариствам на стадії доіндустріального розвитку: «...різниця артiлі та існуючих тепер у Західній Європі асоціацій <...>

стосується тільки форми, в якій проявляється одна і та ж ідея згурпуватися для економічної самозахисту» [11, с. 271].

У сучасній історіографії здійснюється спроба переосмислити підходи до розуміння артільної і кооперативної форми організації праці і капіталу. Сьогодні висловлюється думка щодо двох пластів у російському «кооперативному русі» («грумада-артіль» і «нова кооперація») [12, с. 25–27].

Вивчення історичних організаційно-правових форм українських артілей дозволяє погодитися з цими висновками. Необхідно відзначити, що артільна форма організації союдної діяльності існувала в Україні починаючи ще з періоду Київської Русі. Цей вид артілей діяв, головним чином, на основі звичаєвого права. І якщо закон звертав на них увагу, то остільки, оскільки вони приходили в зіткнення з інтересами юридичних і фізичних осіб.

Відомо, що на території південної України існували п'ять груп артільних асоціацій, до складу яких входили понад 20 артільних форм¹ [7, с. 14]. Заслуга Ф.А. Щербіни полягала в тому, що він провів дослідження цих різних форм артільних асоціацій. За відгуком одного з сучасних авторів, ним дана оригінальна теорія генезису народних звичаїв і встановлено поняття щодо артілей як звичайних форм праці та підприємств, що носять стихійний характер [13].

Однак, незважаючи на існування різного виду артілей на території України, їх діяльність аж до кінця XVIII ст. законодавчо ніяк не регулювалась в Російській державі. Тільки в 1799 р. в Статуті цехів законодавець робить першу спробу регламентувати діяльність артілей. Відповідно до цього статуту: «Неспівмірні силам однієї людини служіння та роботи виробляються деяким числом людей з добровільної їх між собою згоди, і такі суспільства називаються артілями» [14, § 1, с. 881].

Однак в статуті знайшли відображення тільки загальні питання. Так, визнавалися існування артілей та їх діяльність на підставі тих принципів, які склалися в них традиційно. Статут зазначав, що для вступу в артіль необхідна добровільна згода, що всі члени артілі відповідали один за одного (тобто солідарно), що всяка артіль повинна була мати свій керівний орган — старосту і скарбника, які помісячно надавали рахунок за роботу господареві, який наймав артіль, і отримували зароблені гроші з подальшим розподілом їх між членами артілі [14, § 7,9, с. 881–882]. Артіль для тимчасової роботи «кам'яної, дерев'яної або земляної» повинна була складатися не менше ніж з 6 осіб. Статут зобов'язував артільщиків приписуватися до якого-небудь цеху з дотриманням всіх правил цього об'єднання. Термін існування артілі по якомусь промислу був не менше одного року [14, § 15-17, с. 882].

Згодом ці правила з невеликими змінами увійшли до Статуту Торгового 1823 р. ст. 2410 (розділ «Про біржових артільників»). Додатки стосувалися в першу чергу структури артілі, яка поділялась на справжніх артільників, новачків і хлопчиків [15, с. 12].

Формальною підставою виникнення артілей в цей час був договір, тобто артіль ставала суб'єктом права в силу договірної угоди в усній формі. Так, склад, організація і взаємні відносини учасників в одній з найстаріших форм організації сільськогосподарських робіт — «гуртовій» — завжди визначався на думку Ф. Щербіни, тільки на словах. Особовий склад її членів міг коливатися від 5 до 80 (іноді і більше). У

¹ Як було зазначено вище, управління такими артілями здійснювали старости і якщо в артілях січового типу на чолі стояв отаман, в гуртовій староста то супрягах плугатирь, на якому лежала повна відповідальність за ведення всієї справи і цілісність знарядь і худоби. Він розподіляв роботи, визначав час і тривалість.

таких артілях основною умовою була фізична здатність до праці. Найбільш близькі за формою до виробничих кооперативів були землеробські артілі Полтавської губернії, описані Ф. Щербіной, до визначення яких він застосовує термін «гуртова», а також «супряга» — об'єднання бідних селян для обробки землі, і артілі половінщиків; існували також нетривалі об'єднання у формі толоки [7, с. 279–283]. Формувалися такі артілі навесні з 6–8 господарів з домочадцями для сільськогосподарських робіт на орендованих землях. Всі члени даної асоціації користувалися однаковими правами, крім найманих робітників. Кожен домохазяїн намагався, щоб робочі сили, які їм виставляються для роботи, відповідали силам, що виставляються його співчленами по гуртовій. Тому у разі нечисленності якогось члена-господаря він намагався поповнити брак робочих сил найманими робітниками.

Виділяючи в якості визначальної ознаки артілі об'єднання трудових зусиль учасників, не можна не вказати на наявність у неї і певного капіталу як умови її функціонування. Вочевидь, зміст будь-якої господарської діяльності, артільної в тому числі, передбачає використання засобів виробництва. У випадках, коли мова йшла про відхідні промисли, артільники потребували також і засобів забезпечення життя (їжа — «харчі», робочий одяг, місце проживання тощо). Все це вимагало наявності у артілі деякого капіталу, який міг бути не тільки в грошовій формі, але також і в речовій (засоби виробництва, продукти харчування та ін.) Речова форма в силу особливостей розвитку української економіки була в багатьох випадках переважаючою. Так, наприклад, майно гуртової формувалося в строго рівних паях (інвентар, робоча худоба, насіння, продовольство і т.д.), тому угруповання в основному відбувалося за майновою ознакою. Кожен член артілі при розподілі прибутку міг претендувати на частку, пропорційну його праці, тому сумлінна праця в таких артілях був обов'язковою умовою. Ось як Ф. Щербіна описує розподіл врожаю в гуртовій: «Найцікавішу й своєрідну сторону в гуртовій представляє поділ продуктів між членами, в основу якого покладена сама сувора справедливість — кожен господар бере частину абсолютно рівну з частинами інших членів-господарів» [7, с. 285].

Таким чином, виходячи із загальної характеристики артілі як суб'єкта права, можна зробити висновок, що вона у відносинах з третіми особами виступала самостійним володільцем майна (суб'єкт загальної власності), але кожен з членів артілі (співвласників) виступав власником ідеальної частки в ньому, яка могла перетворитися на реальну, виділяючись в натурі у разі його смерті, виходу з артілі або припинення існування артілі (наприклад, після збору врожаю). Реалізація продукції могла здійснюватися як окремо членами артілі, так і спільно при рівноцінному розподілі прибутку. У гуртовій, наприклад, відбувався розподіл продукції, а в чумацьких ватагах — артільним майном були виручені з продажу солі гроші [7].

Обов'язок членів артілей в першу чергу полягав у тому, що вони повинні були діяти в інтересах артілі, відповідно до правил, які формувалися на основі звичаю. Основними вимогами були: обов'язкова праця, охорона майна артілі, обов'язок проводити різного роду внески, обов'язок відшкодовувати завдані артілі збитки і обов'язок брати участь у спільних справах артілі. Основним правом членів артілі було право на прибуток артілі (члени, що знаходилися в однакових умовах, мали право і на однакову частину прибутку). Однак це була відносна рівність, оскільки іноді могли існувати умови, що впливали на отримання прибутку: розмір участі в знаряддях виробництва, виконання особливих артільних обов'язків та ін. Артілі могли вступати у відносини з третіми особами, як, наприклад, у гуртовій, яка завжди працювала на

орендованих землях, укладаючи письмовий договір оренди в основному з поміщиками [7, с. 282]. Оренда землі здійснювалася двома способами за гроші з ділянки розораної землі на користь землевласника. Орендна плата розподілялася рівномірно між усіма членами гуртової. Відповідальність перед третіми особами в таких об'єднаннях так само була солідарною, тобто не можна однозначно зробити висновок, що артіль була юридичною особою. В основі відповідальності всієї артілі перед третіми особами був покладений інший початок — так звана кругова порука, якщо розуміти під нею відповідальність членів артілі один за одного. Для сутності артілі істотно лише одне (і це властиво всім артілям): щоб вся артіль як формальне ціле відповідала за кожного члена. Землеробські, так само як і кустарні і промислові артілі, припиняли своє існування після досягнення мети, заради якої вони були утворені. Наприклад, в землеробських артілях (гуртових), після збору врожаю (восени) [14].

Таким чином, головною відмінною рисою артілі, що виділяла її з інших форм колективного господарювання, було те, що в ній здійснювалося об'єднання трудових зусиль артільників у процесі їхньої спільної діяльності, тоді як в інших (господарських товариствах) йшлося лише про об'єднання капіталів.

Процес розвитку цієї форми колективного господарювання продовжився і в пореформений час, характерною рисою якого була багатокладність економіки. Артіль, які існували та з'являлися після скасування кріпосного права в Російській імперії (1861 р.), можна розділити на дві групи. До першої групи належали артілі, що зберегли традиційні докапіталістичні форми, до другої — ті, що сприйняли досвід Західної Європи, тобто ті, які створювалися або з ініціативи державних органів (зокрема земств), або з ініціативи ліберально налаштованих членів суспільства (спочатку народників, а пізніше соціал-демократів). Саме в артілях, що належать до другої групи, простежуються риси капіталістичного асоційованого підприємства. Таким чином, якщо артілі першої групи і в пореформений час продовжували зберігати свою організаційно-правову форму, то артілі другої групи виникали на зовсім інших підставах.

Перш ніж характеризувати другу групу, необхідно звернутися до того зарубіжного досвіду формування виробничої кооперації, на засадах якого йшло формування пореформених форм артілей. Ця форма кооперації зародилася у Франції. Теоретиками французького кооперативного руху були Ш. Фур'є і Ф. Бюшез. Філіп Бюшез був «батьком» виробничої кооперації. Він почав її усну і друкарську пропаганду в 1830 р. У його проєкті виробничого товариства 20 % чистого прибутку відраховувалося на створення капіталу, інші 80 % розподілялися між членами товариства пропорційно заробітній платі. На капітал, який створювався, передбачалося розширити виробництво, звільнити трудящих від експлуатації і вирішити соціальне питання. Під його впливом створювалися кооперативні маслоробні підприємства, які були особливо розвинені в Пуату і Шаранта [16, с. 36].

Потім найбільш масштабна спроба створення мережі виробничих кооперативів була зроблена у Франції після революції 1848 року. За допомогою державних кредитів було організовано декілька сот кооперативів. Більшість з них розпалися. Однією з причин, що зумовили невдачу виробничих кооперативів, створених лідерами Другої французької революції, могло бути закладене в природі кооперативу протиріччя між відмовою від найманої праці і тими перевагами, які ця наймана праця пропонує. Ті з кооперативів, які починали використовувати найману працю, виявлялися в більш переважному становищі з точки зору конкуренції, ніж ті, які залишилися на позиціях «чистої» кооперації. Такі кооперативи, як правило, поражало розорення [17]. Іншою

причиною розпаду виробничих кооперативів була відсутність ініціативи їх створення «знизу». В більшості випадків кооперативи створювались за ініціативою держави або інтелігенції, охопленої ідеями соціалізму.

Зародження ж виробничої кооперації (у формі сільськогосподарських та промислових артілей) в Україні пов'язують з ім'ям М. Левитського (1859–1934), який заснував першу хліборобську артіль не лише в Україні, а й в усій Російській імперії, у 1894 р. у с. Федварі на Херсонщині. Йому вдалося заснувати 118 артілей на Херсонщині, в яких налічувалося 524 сім'ї [18]. Вони працювали на підставі завіреної нотаріусом письмової угоди між членами артілі, складеної самим організатором. Ця угода стала зразком для багатьох артілей, що виникали слідом за Херсонщиною в Катеринославській, Полтавській, Чернігівській, Київській губерніях. На початку 1902 р. в Україні налічувалося вже близько 120 таких артілей [19, с. 41–42]².

У той же час він створив свій знаменитий артільний договір (статут), де виклав принципи організації і діяльності виробничої сільськогосподарської артілі. Пізніше договір у доопрацьованому вигляді був опублікований як зразковий статут сільськогосподарської артілі [20].

За цим статутом кількість членів у таких артілей повинна була складати не менше, ніж п'ять осіб, на практиці до таких об'єднань входило по 15–20 господарств (інколи 50 і більше). Очолював таку артіль обраний на один рік староста.

Головне місце в договорі відводилося питанню членства. При вступі кожному новому артільнику зачитували умови, які він підписував. Для визначення розміру пайового внеску члена майно артілі періодично оцінювалося. Вихід з артілі був як добровільний, так і примусовий. Позбавлення членства наступало тоді, коли «когось зазримічено в нечесних вчинках, як то: злодійстві, пияцтві, навмисній шкоді артільному господарству, невиконанні постанов загальних зборів тощо». В тому випадку, коли член артілі вибував протягом перших п'яти років її існування, він втрачав четверту частину паю, якщо ж вихід відбувався протягом першого року діяльності, то повернення паю не передбачалося. Формою відповідальності членів артілі за її борги була кругова порука. За свої власні вчинки «кожний відповідав сам за себе» [20].

В артілях М. Левитського паєм була земля. На одну артіль у середньому припадало 31, а на сім'ю — 7 десятин землі. В першому пункті артільного договору зазначалося: «Вся земля наша по всіх наділах наших, а також заоренована, коли вона буде, об'єднується разом в одне ціле і нею спільно і неподільно володіє і користується вся артіль. За хазяїна всієї нашої землі вважається ціла артіль і ніхто сам від себе нарізно від артілі не може обробляти свій наділ... Кожний із нас здає в артіль всю свою землю, не залишаючи ні борозни «для себе». Крім цього, в артілі спільною була праця — при виконанні окремих трудових процесів, таких як оранка, сівба тощо. Індивідуальний реманент, як правило, не об'єднувався, тому що до хліборобської артілі входили головним чином малоземельні і безземельні господарства, але члени артілі на зібрані кошти могли купувати необхідний реманент для спільного його використання.

² У Росію кооперативні ідеї в різних західно-європейських варіантах почали проникати з 30-40 рр. ХХ ст. й поширюватися в інтелігентських колах. В Росії з кінця 50-х рр. з'являються статті, пізніше книги, брошури, переклади, присвячені аналізу зарубіжного кооперативного досвіду. Саме під впливом цієї літератури і зароджується кооперативний рух в Російській імперії, який спочатку не мав міцної соціально-економічної і культурної бази для свого розвитку. З середини 60-х рр. виникають кредитні, споживчі і виробничі кооперативи, промислові і трудові артілі, у статуті яких були закладені принципи, запозичені з практики відповідних зарубіжних асоціацій [21, с. 23].

Артільний договір М. Левитського, крім створення основних фондів, передбачав також формування резервного (для покриття збитків) та спеціального (на поточні потреби) капіталів. Після всіх необхідних відрахувань залишок прибутку розподілявся між дійсними членами артілі залежно від їхнього віку. Артільники від 18 років мали право на одержання повноцінної частини при розподілі прибутку. Члени артілі, чоловіки від 14 до 18 років та жінки від 14 до 16 років, могли розраховувати лише на половину, а «артільні робітники» віком від 12 до 14 років одержували лише третину від нього. Діти до 12 років, як правило, були поза розподілом і утримувалися «коштом своєї родини». Проте 22 пункт артільного договору допускав і для них певну винагороду тоді, «коли вони були потрібні і корисні для артільного господарства» [20].

Запорукою платоспроможності таких об'єднань М. Левитський вважав їхні посіви. При цьому збирання урожаю здійснювалося кожним окремо. Одержані позики витрачались на придбання інвентаря, головним чином з метою ведення індивідуального господарства на надільній землі.

При ліквідації артілі згідно з договором, насамперед, сплачувалася заборгованість, залишок майна (у тому числі й будівлі) розподілявся між її членами з поправкою на вік.

Незважаючи на спільні засоби виробництва (землю) і працю, артільники залишали за собою індивідуальне господарство. При цьому і орендовані землі часто ділилися між ними й оброблялися нарізно. «Позичковий» характер артілей негативно позначився на динаміці їх розвитку. Зі 118 артілей, утворених на Херсонщині протягом 1894–1897 рр., на початку ХХ ст. не залишилося жодної. Аналогічною була ситуація і в інших районах України. Зі 120 таких об'єднань у згаданий період продовжували функціонувати лише 16 [22].

Таким чином, існувала так звана договірна форма організації артілей, особливістю якої вважалася необов'язковість реєстрації договору про її створення. Основний сенс договірної форми полягав у можливості безперешкодного відкриття артілі з тим, щоб пізніше оформити її в якості юридичної особи [23, с. 127]. Показово, що, незважаючи на відмову у визнанні прав юридичної особи таким артілям, останні фактично виступали в господарському обігу саме в якості суб'єкта права, але не в якості об'єднання (групи) суб'єктів.

Така практика створення артілей була перенесена М. Левитським з села в місто. В 1895 р. він створив кустарно-ремісничі артілі в Єлисаветграді, а декількома роками пізніше — в Одесі, Києві, Херсоні, Катеринославі та Харкові [24, арк. 14]. Зі свідчень Левитського відомо, що за ситуацією на 1900–1902 рр. в Одесі працювали 35 артілей, Києві — 18, Миколаєві — 5, Бердичеві — 5, Житомирі — 3, Єлисаветграді також 3 [25, арк. 84]. На думку А.П. Савича, тільки за участю Левитського з 1895 до 1905 р. в Російській імперії було створено близько 500 промислових товариств [26, арк. 4 зв.]. Однак і їх існування було нетривалим.

Розвиток законодавства щодо регулювання діяльності артілей йшов за практикою, тобто первинним був прояв громадської самодіяльності та самоорганізації, а норми права фіксували те, що вже склалося на практиці. Можна сказати, що громадські початки в механізмі регулювання виробничої кооперації в дореволюційній Росії були сильніше державних. У прагненні державно-законодавчого регулювання домінували контролюючі та обмежувальні функції.

Так, після 1861 р. був введений дозвільний (концесійний) порядок відкриття артілей і кооперативів. У початковий період заснування всіх видів товариств (у тому числі і артілей) вважалось справою державної важливості і відносилось до прерогативи

центральної влади. Тому з 1865 р. до 1885 р. цим правом був наділений Комітет (згодом — Рада) Міністрів, з 1885 по 1902 р. — Міністр фінансів, а з 1902, і особливо після прийняття в 1902 р. Положення про артілі трудові, це право у ст. 21985 було закріплено за місцевою губернаторською владою [27, с. 162].

Подальше продовження в рамках даного періоду процесу законодавчого оформлення норм так би мовити «артільного права» відзначилося включенням до Статуту торгового (нової редакції 1887 р.) глави «Про товариства артільні» [27]. У відповідності з даним статутом артіль — це «товариство працівників, з добровільного між собою умовами складеним, для відправлення служб, робіт або промислів, силами однієї людини нерозмірних» (ст. 79). Норми даного статуту в основному відтворюють норми Статуту цехів 1799 р. Змінено окремі формулювання, що не змінили суті відносин як між самими артільниками, так і відносин артілі з іншими учасниками господарської практики.

Невизначеність правового становища артілі породжувала колізії, які необхідно було вирішувати на законодавчому рівні. Про це свідчили приклади, які наводив юрист-ліберал І.В. Гессен [28, с. 5]. Відсутність юридичних гарантій позбавляла артільників правового захисту і ставила їх в невідгдане становище і на ринку товарів і на ринку праці.

У 1899 р. Департамент Торгівлі і Мануфактур розробив проект закону про артілі. 1 червня 1902 було затверджено «Положення про артілі трудові» [29]. Закон ділив артілі на статутні і договірні, визначав права членів артілей і їх обов'язки. Артіль оголошувалася окремою юридичною особою, збори членів якої складали її головне управління. Оформлення артілі вимагало тривалої процедури через затвердження Міністерством фінансів. Зразковий статут для прикладу і керівництва був виданий 30 вересня 1904 р. [30].

Своєрідним завершенням дореволюційного періоду формування артільного законодавства стало включення до Зводу законів цивільних (1914 р.) норм «про артілі трудові». Ці норми майже без змін були включені в Звід із затвердженого в 1902 р. Положення про трудові артілі. У законі відображені істотні зрушення, що відбулися в «артільному праві», в розумінні місця, ролі та можливостей використання артілі в організації підприємницької діяльності. По-перше, артіль включається до числа комерційних організацій (товариств) поряд з повними товариствами на вірі та акціонерними товариствами як форма організації колективного підприємництва. Відповідно до ст. 2198 Зводу, артіллю «визнається товариство, яке утворилося для виробництва певних робіт або промислів, а також для відправлення служб і посад особистою працею учасників за загальний їхній рахунок і з круговою порукою». По-друге, у законі сформульовані норми, що дозволяють розглядати артіль як юридичну особу. Так, артіль повинна мати найменування, вона «може набувати майна, вступати в договори», бути позивачем і відповідачем у суді. За своїми зобов'язаннями артіль відповідає своїм майном. По-третє, законодавець відходить від сформованої в попередніх нормативних актах практики регламентації діяльності переважно артілей, які здійснюють «роботи на біржі, при митниці, при міських коморах ..., в рядах і тому подібних торгових приміщеннях». Закон 1914 р. диференціює порядок правової регламентації діяльності артілі не за виробничою ознакою, а за ознакою використання або невикористання статуту. По-четверте, Звід законів цивільних 1914 р. надає право артільникам передбачити в статуті обсяг своєї відповідальності за зобов'язаннями артілі. Таким чином, відбувся відхід від солідарної відповідальності (кругової поруки) артільників до субсидіарної (додаткової). Це створювало для артільників більш

сприятливі умови їх підприємницької діяльності. По-п'яте, в цьому законі більш чітко був прописаний порядок ведення справ артілі. Деталізовані обов'язкові положення статуту, порядок діяльності загальних зборів артільників і зборів уповноважених [31, с. 302].

Короткий огляд еволюції правового статусу артілі дозволяє зробити висновок про те, що розвиток кооперативного права в Російській імперії йшов за практикою (це було обумовлено практичними потребами) і аж до кінця XIX ст. артільним формам господарської діяльності законодавець приділяв недостатньо уваги. Артілі, які зародилися в традиційному суспільстві, засновані на звичаях, вступали в протиріччя з позитивним правом, що відображало потреби капіталістичного порядку.

Тільки з початку XX ст. поступово вибудовується (складається) нормативно-правова база, що забезпечує діяльність артілей як особливої організаційно-правової форми. Зокрема, в законодавстві отримали відображення два види артілей, розмежованих за способом (юридичними підставами) їх виникнення — це артілі, створені на основі договору, і артілі, засновані на основі типових статутів. До першого виду відносились чумацькі валки, гуртові, супряги, толоки, артілі половинщиків тощо. До другого виду слід віднести так звані «артілі Левитського», що виникають наприкінці XIX ст.

В першому випадку правовий режим артільної власності визначався договором між артільниками. Фактично йшлося про режим загальної власності, в якій кожному з членів артілі належала ідеальна частка, яка за відповідних умов могла виділятися в натурі. Перед третіми особами артільники зазвичай відповідали солідарно. Пізніше, з XVIII ст. подібні договори повинні були відповідати правилам та звичаям цеху, до якого належали члени артілі. Тобто такі договори виступають як вид піднормативного регулювання, відповідаючи нормам корпоративного права (уставу, звичаям і правилам професійної корпорації), що в свою чергу було передбачено державним законодавством (Устав Цехів т. 25. Свод законів РИ.) у якості обов'язкової вимоги. Але одночасно зберігається традиція старих артілей, члени яких не належали до тих чи інших корпоративних об'єднань. Таким чином, можна казати про співіснування двох різних, але дуже схожих на перший погляд видів артілей, що засновувалися на договірній основі. І все ж таки ні ті, ні інші не були юридичними особами, бо однією з основних рис цих артільних об'єднань була «кругова порука», тобто солідарна відповідальність.

Основною відмінністю від них «артілей Левитського» було те, що вони засновувалися на підставі типових уставів. І саме цей вид знайшов відображення в законодавстві Російської імперії початку XX ст., дозволяючи розглядати такі артілі в якості юридичних осіб, оскільки вони повинні були мати характерні юридичні ознаки (власну назву; відокремлене майно, за рахунок якого відповідати по своїм зобов'язанням; набувати майнових прав та обов'язків, вступаючи в договірні відносини з третіми особами від власного імені; бути позивачем та відповідачем у суді). При цьому законодавець повністю не спростовував можливість існування «кругової поруки».

Законодавча база щодо регулювання діяльності артілей розвивалася, так би мовити, в руслі практики (методом визнання найбільш раціональних прийомів саморегулювання), тобто первинним був прояв громадської самодіяльності та самоорганізації, а нормативно-правові акти фіксували правила, що вже склалися і діяли на практиці. Таким чином, громадські засади в механізмі регулювання виробничої кооперації в дореволюційній Росії були сильнішими за державні. У державно-правовому (законодавчому) регулюванні, як і в корпоративному (цеховому) праві, домінували

контролюючі та обмежувальні функції, тоді як основні креативні знахідки у сфері правотворчості відбувалися саме завдяки громадській ініціативі. І що цікаво, саме на українських землях було здійснено перші експериментальні введення уставної форми організації трудових артілей. Співіснування уставної форми з різними видами традиційних артілей, що діяли на підставі договору, стає нормою господарського життя на початку ХХ ст., що чомусь не передбачається сучасним законодавством та юридичною практикою.

Доцільність вивчення і запозичення наведеного історичного досвіду обумовлена потребами розвитку не тільки ринку товарів, робіт і послуг, але і потребами розвитку ринку робочої сили. Сьогодні нерідкістю є здійснення ремонтно-будівельних, аграрних сезонних робіт і, навіть, інформаційно-рекламних послуг, пов'язаних з конкретною подією (наприклад, обслуговування виборчої компанії, організація святкування ювілею якоїсь організації тощо), що повністю відповідає артільній формі діяльності, але повністю або частково випадає з поля правого регулювання. Для таких випадків можна було б запропонувати відроджену форму артільного співробітництва на договірній основі (можливо зі зміною назви, яка більшістю сьогодні сприймається як застаріла). Складання такого договору в нотаріальній формі, за умов реєстрації в державній податковій інспекції, могло б стати умовою підтвердження трудового стажу членів такого співтовариства і сприяло би легалізації такого виду трудової діяльності, яка б, у свою чергу, могла б для багатьох працівників стати базою для подальшого переходу до приватного підприємства. Тобто в законодавстві для організації такої форми самоорганізації громадян для сумісної трудової діяльності повинні бути передбаченні інші, можливо більші пільгові, умови у порівнянні з приватним підприємством та навіть виробничим кооперативом.

1. *Белоновская А.М.* Становление и развитие артельной формы собственности и организации труда в России [Електронний ресурс]: дис... канд. економ. наук: 08.00.01 / Белоновская Анастасия Михайловна. — Москва, 2010. — 173 с. — Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-artelnoi-formy-sobstvennosti-i-organizatsii-truda-v-rossii>.

2. *Резолюция 64/136 от 18 декабря 2009 года* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/470/01/PDF/N0947001.pdf?OpenElement>.

3. *Каминка А.И.* Очерки торгового права. Вып. 1 / А.И. Каминка. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб.: Юрид. кн. скл. «Право», 1912. — 447 с.

4. *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. — М.: Экономика, 1989. — 495 с.

5. *Билимович А.Д.* Кооперация России до, во время и после большевиков / А.Д. Билимович. — М.: Наука, 2005. — 191 с.

6. *Вернигора М.* Чому в Україні не розвиваються сільськогосподарські кооперативи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://galinfo.com.ua/news/108592.html>

7. *Щербина Ф.* Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм / Ф. Щербина. — Одесса: типография Г.Ульриха, 1881. — 380 с.

8. *Новиков И.А.* Артель в России во второй половине XIX–начале XX века к вопросу об определении термина / И.А. Новиков // Вестник томского государственного университета. — 2009. — № 4(8). — С. 147–160.

9. *Поссе В.А.* Вырождение и возрождение / В.А. Поссе. — Спб.: Тип. не указ., 1912. — 188 с.
10. *Большая энциклопедия:* в 62 т. / [гл. ред. С.А. Кондратов; редкол.: Г.В. Кожевников и др.]. — М.: ТЕРРА, 2006. — Т. 3: Английский хрусталь-Архипиит / [отв. ред.: Л. Кузнецова, А. Матвеев], 2006. — 591 с.
11. *Яковлев А.В.* Ассоциация и артель / А.В. Яковлев // Русские общественные вопросы. С приложением литературно-политического отдела [Сборник газеты «Неделя» / Под ред. П.А. Гайдебурова и Е.И. Конрада]. — Спб., 1872. — С. 267–304.
12. *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX вв.) / Б.Н. Миронов. — Спб.: Дмитрий Буланин, 2003. — 548 с.
13. *Дорофеева О.П.* Общественно-политическая деятельность Ф.А. Щербины в Воронежском крае в конце XIX– начале XX веков. [Электронный ресурс]: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Дорофеева Оксана Петровна. — Воронеж, 2007. — 253 с.
14. *Полное собрание законов Российской империи.* — [Собрание 1-е]. — Спб.: [б. и.], 1830–1839. — Т. 25: за 1799, № 19187.
15. *Свод Законов Российской империи изд. 1853 г.* — Спб.: Тип. 2-го Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, [1853]. — Т. 11., ч. II: Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, и устав ремесленный. — 1239 с.
16. *Пеленицына М.В.* Законодательство России о кооперации: дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.01. — М.: РГБ, 2005. — 156 с.
17. *Криворак А.Д.* Сельскохозяйственный производственный кооператив. История, теория, перспективы / А.Д. Криворак. — Х.:ФЛП Шейнина Е.В., 2011. — 136 с.
18. *Гай-Нижник П.* Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст.– 1920 р.) / П. Гай-Нижник // Київська старовина. — 2003. — № 6. — С. 87–93.
19. *Кооперативне право: підруч.* [для студ. вузів] / за ред. В.І. Семчика. — К.: Ін Юре, 1998. — 332 с.
20. *Левитский Н.В.* Артельный договор для земледельческих артелей / Н.В. Левитский. — Елисаветград: Кооператор, 1900. — 49 с.
21. *Вісин В.В.* Етапи формування кооперативного законодавства Російської імперії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/slv/2011_12/st05.pdf.
22. *Пантелеймоненко А.О.* Аграрна кооперація України: теорія і практика: монографія. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. — 347 с.
23. *Кулаков В.В.* Закон 20 марта 1917 г. О кооперации и его место в истории кооперативного права России / В.В. Кулаков // Советское государство и право. — 1990. — № 10. — С. 123–129.
24. *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського* (далі ІР НБУВ). — Ф. 327. — № 548.
25. *ІР НБУВ.* — Ф. 327. — № 1192.
26. *ІР НБУВ.* — Ф. 290. — № 2423.
27. *Свод Законов Российской империи изд. 1912 г.* — Спб.: изд неофициальное, [1912]. — Т. 11., ч. II: Устав торговый [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/250/980.html>
28. *Гессен И.В.* Артели. Закон 1 июня и действующие образцовые уставы. — Спб.: Тип. Спб. Акц. Общ. «Слово», 1902. — 76 с.
29. *Полное собрание законов Российской империи.* — [Собрание 3-е]. — Спб.: [б. и.], 1904. — Т. 22, № 21550.

30. *Зиновьев В.П.* Индустриальные кадры старой Сибири / В.П. Зиновьев. — Томск: изд-во Томского ун-та, 2007. — 258 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://history.nsc.ru/kapital/project/zinoviev/index.html>

31. *Шубников Ю.Б.* Становление и развитие правового обеспечения предпринимательской деятельности в России IX–начала XX вв. (историко-теоретическое исследование) [Электронный ресурс]: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Шубников Юрий Борисовичи. — М.: РГБ, 2003. — 363 с. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-pravovogo-obespecheniya-predprinimatelskoi-deyatelnosti-v-rossii-ikh->